

PROBLÉM LITERÁRNÍHO STYLU VE WEILOVĚ ROMÁNU ŽIVOT S HVĚZDOU

KEES MERCKCS

I

Následující referát přímo navazuje na článek o recepci románu Jiřího Weila *Život s hvězdou*, který v těchto dnech vyšel v *Russian Literature*, v příležitostném tisku k sedmdesátinám našeho emeritního profesora Jana van der Enga.¹ V tomto článku vyvstala otázka Weilova literárního stylu a došel jsem v něm poněkud provokativně k závěru, že v tomto románu vůbec nejde o realismus, natož o "socrealismus", reportáž či literaturu faktu a podobně, nýbrž o literární styl, který zřejmě pod vlivem tématu nabyt různých aspektů grotesknosti, bizarnosti a konstruovanosti. Nebudu to tady všechno opakovat, vlastně všechno už bylo v průběhu času objeveno jinými badateli a šlo mi spíš o souhrn a srovnání těchto výsledků než o objevení něčeho nového.

II

Když tu mluvím o určitém sepětí mezi stylem a tématem, myslím samozřejmě na problematiku "sémantického gesta", ve které se spojují zvuková a významová stránka díla smysluplným způsobem, to jest že se ocitáme v tom bodě, kde autor vytváří smysluplný text a kde čtenář zas tentýž text smysluplně – třeba asymetricky – vnímá. Tím způsobem čtenář získá svůj estetický či etický, rozumový či emocionální "šok".²

III

Ze strany autora tedy do díla přicházejí prvky jeho osobnosti, jak je dotvořena mimo jiné výchovou, vzděláním, světovým názorem, náboženstvím.

¹ K. Mercks: Zur Rezeption des Romans *Das Leben mit dem Stern* von Jiri Weil (Sinn und Unsinn), *Russian Literature* (Amsterdam) 1995, s. 561-578.

² K. Mercks: "Semantische Geste" und Ritualisierung bei B. Hrabal, *Dutch Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists in Bratislava*, Amsterdam-Atlanta 1994.

Tyto prvky mohou vcházet do díla dvojím způsobem: jako téma a jako s ním spojená hodnota. Izolované téma, bez vztahu k určitému subjektu, nese v sobě samozřejmě význam, ale nemůže nikdy dospět ke smyslu. Tak rovněž nemůže izolovaná hodnota smysluplně existovat, protože jakmile se objeví se smyslem, děje se to nikoli absolutně, nýbrž relativně, tedy ve vztahu k určitému subjektu, za kterým se skrývá tvůrčí osobnost.

IV

Židovská literatura by se dala definovat podle původu autora, podle tematiky a možná tedy také podle stylu. Přitom musíme podotknout, že se jak židovská literatura, tak i původ autora, jeho tematický výběr a literární styl jeví různě a potenciálně, tedy většinou v závislosti na autorském záměru, někdy však i bezděčně, když autor zapírá svoje židovství nebo je k němu zcela indiferentní.

V

K židovskému původu: tím už vzniká řada specifičností ohledně rodiny (vztah k otci, ale i k matce a ostatním členům příbuzenstva, citové vztahy a hodnoty s tím spojené), ohledně náboženství (Starý zákon, rituály, předpisy, zvyky, svátky a vztahy k nim), ohledně výchovy doma nebo v náboženské škole (vztah mezi učitelem a žákem, vztah k Písmu, ke knihám vůbec, dále takzvané "das Lernen" (naučení) a s tím spojený silný sklon k přemítání, zvláště ve vnitřním monologu nebo dialogu, a určitý sklon k přehodnocování, k symbolice, ke složitosti a problematičnosti). Dále určité jiné rodinné tradice jako záliba ve vyprávění, v orální literatuře (talmudská povídka nebo chasidská povídka nebo židovská anekdota a podobně).

VI

K židovské tematice: pokud to už nevyplývá z předchozího bodu, typickými židovskými motivy jsou – zájem o vlastní (kolektivní) identitu, o vlastní (kulturní) dějiny, o zobrazení antisemitismu, o Izrael jako "zaslíbenou zemi", o problém diaspory a koneckonců o 2. světovou válku a holocaust, to poslední dokonce do té míry, že by se dalo mluvit o generacích židovských autorů před holocaustem a po holocaustu.

VII

S jedním nizozemským studentem jsme probrali některá díla převážně poválečných židovských autorů, jako Viktora Fischla-Dagana, Arnošta Lustiga, Oty Pavla a Karola Sidona, abychom zjistili specifické rysy této literatury a abychom mohli blíže definovat pojem onoho "židovského stylu".³ Ukázalo se při tom, že v dílech těchto autorů se zrcadlí nejen preference tematické, ale i hodnotové, a to nejen ve vztahových relacích k subjektu, ale ještě spíše v určitém postoji k životu a k životním otázkám.

Mám na mysli ony "věčné" pocity viny, sebezapření až sebenenávisť,⁴ pocit odcizení v nežidovském prostředí, a naopak pocit blaha ve vlastním kruhu, určitý sklon k morálnímu sebemučení, pocit méněcennosti a nešikovnosti (typ "šlemila"), nebo naopak určitý stupeň moudrosti či dovednosti. Nebo mám na mysli frekventovaný pocit lítosti, třeba nad ztraceným rájem nebo vůbec nad ztrátou něčeho či někoho vzácného. Další často se vyskytující židovskou potřebou je zaujímat pozici prostředníka (mezi lidmi, skupinami lidí nebo mezi kulturami), k níž náležejí pocity humanismu nebo smířlivosti. Nakonec sem patří i zmínka o židovském humoru a způsobu uvažování, které snad může vycházet z výše jmenovaného "naučení": probírat problém ze všech stran, na zkoušku ho pak postavit na hlavu, zaměnit "nad" a "pod", levou a pravou stranu, vnitřní a vnější a podobně, čímž vznikne určitý stupeň bizarnosti, komičnosti, a protože jsou to vlastně jen hypotézy, zároveň určitý stupeň teoretičnosti: reprezentovaná realita se dočasně mění v model.

VIII

Pro Weilův román *Život s hvězdou* je v rámci "židovského stylu" příznačné: Téma 2. světové války, holocaustu, ilegality.

Používání židovských příjmení: Roubíček, Kauders, Porges a podobně, zatímco pro nacisty nemá osobní jména, "oni" jsou jenom reprezentanti Zla.

Nápadně málo odkazů k židovskému původu, výchově, vzdělání, náboženské tradici a zvykům. Roubíček zřejmě pochází ze silně asimilované rodiny (jako Weil). Cítí se dokonce divně v synagóze, protože tam asi dlouho nebyl. Vůči židovské obci se vyjadřuje chladně až nepřátelsky (také jako

³ H. Fenijn: *Aspecten van de joodse literatuur in de Tsjechische landen*, Amsterdam 1994 (diplomová práce).

⁴ I. Vízdalová: *Traumatizovaná literatura*, *Tvar* 1995, č. 4.

Weil po válce, poté, co ho židovská obec kritizovala pro zkreslený obraz Židů za protektorátu ve jmenovaném románu).

Pocit lítosti: Roubíčekův až sentimentální vztah ke ztracené Růžence, na niž vzpomíná a s kterou "vnitřně" mluví jako s idylickou postavou, která neodpovídá realistické postavě, nýbrž se spíše jeví jako sentimentální sen. Byla navíc vdaná a výhledy na nějaký společný život byly zcela imaginární. Lítost pociťuje Roubíček také obecně vůči osudu Židů, které čekal transport, zatímco on bizarním řízením téhož osudu může zůstat naživu.

Pocit viny: je sebemučivě přítomný, jednak protože se Roubíček nechá postupně hmotně likvidovat, jednak protože je náhodou zapomenut, když by mělo dojít k jeho fyzické likvidaci, čímž se ihned octne v těžké morální situaci, kterou sotva – a ne bez pomoci někoho jiného (Materny) – překoná.

Pocit odcizení: celý román je jím prodchnut a deformován. Tady se projevují tendence k "derealizaci" a k "dehumanizaci", které podrývají onen – často v recepci tak chválený – realismus. Praha se stává cizím městem, skoro beze jmen, několikrát v expresivním přehodnocení umučeného člověka. Lidé ztrácejí své lidské rysy, jakmile zastupují Zlo.⁵ V takových popisech poznáváme u Weila ještě pozdní vliv expresionismu.

Naučení: Roubíček přemítá neustále, v duchu (vnitřně) nebo nahlas, i když oslovená postava není přítomna. Mnohé "skutečné" příběhy se tak vlastně jeví jen jako hypotézy, fantasmagorie. Tím neustálým duchovním hloubáním a sebemučením vyvíjí Roubíček značnou pasivitu, kterou teprve na konci románu překoná díky úsilí dělníka Materny, který se vyznačuje právě aktivností a většinou dlouho nepřemýšlí.

Svět jako model: všechny příběhy ostatních obětí jsou popsány tak zkratkovitě, že brzy vznikne dojem, že to jsou opravdu jen teoretické příklady, jako možnosti k řešení životní situace pro Roubíčka. Ale i "příklad" Roubíčka se vyvíjí tak bizarně, že se brzy podobá spíše umělé hře s vypravováním. Možná, že tento narativní způsob má své kořeny ve způsobu "naučení", v průzkumu možností najít určité řešení pro nějaký – třeba morální – problém. V tom smyslu bylo lze vykládat román jako morální duchovní exercicie na základě všem známého reálného problému.⁶

Nedovednost: svou skoro patologickou pasivitou a naivitou se Roubíček proměňuje v pravý příklad "šlemila" čili "slabého hrdiny", a to nejen v očích

⁵ Viz opět můj článek (pozn. 1), v němž bohužel došlo k neblahé záměně Liblic a Lito-
měřic.

⁶ V diskusi mimo konferenci mi Alice Jedličková sdělila, že i u jiných židovských autorů (třeba u Hostovského) se vyskytují takovéto zkrácené rodinné příběhy, které fungují jako příklady pro posluchače. Pochybovala o tom, zda tyto příběhy pocházejí z tohoto "naučení". Mohli bychom přece tvrdit, že takový způsob vyprávění má jakýsi didaktický charakter, snad blízky "naučení" na talmudských školách.

činorodého dělníka Materny, ale i pro Růženku, která mu kdysi vytkla, že ani neumí zatlouci hřebík do zdi. Velká část dobové kritiky se právě rozčilovala nad tímto nemotorným a apatickým postojem (viz dále můj předchozí článek).

Humor: vzhledem k vážnému tématu se tu nehodí humor, který vyvolává smích. Románový svět, modelovaný až do bizarnosti a absurdnosti a někdy i do sentimentálnosti a trapnosti, u čtenáře občas vyloudí nanejvýš trpký úsměv. Mezní situace a trapnost celkové situace někdy připomínají poválečný existencialismus (Ladislav Grosman), který zase silně ovlivnil pozdější "školu absurdního dramatu" (Václav Havel, Jan Grossman a další).

ZÁVĚR

Jestliže pojem "styl" definujeme široce, můžeme mluvit o židovském stylu, který se vyznačuje určitým počtem příznačných vlastností, které se v různé míře a ne vždy současně vyskytují v židovské literatuře. Mimoto je docela možné, že se tento styl přibližuje k už dlouho existujícím stylovým tradicím, jako k talmudské, chasidské nebo anekdotické literatuře. Židovský styl tedy není jednotný, ale reprezentuje celou škálu realizačních možností.

U Jiřího Weila nebylo těžké dokázat, že jeho styl ztvárnění světa může spadat pod pojem židovského stylu, i když se Weil v románu zjevně vzdal "romantického" pojetí židovského prostředí. Idylické prvky "útulného" židovského života (v rodině, v obci, v synagóze nebo na hřbitově) zcela scházejí a nacházíme je spíše v dělnickém prostředí Maternově.

Konstatovali jsme, že Weilův styl zdaleka není realistický, nýbrž odpovídá v mnoha aspektech určité židovské stylové specifičnosti ve ztvárnění světa, jak je lze poznat v některých dílech jiných židovských autorů.

U některých autorů, kteří už vědomě rezignovali na své židovství, by bylo zajímavé zjistit, zda přece jen nezůstali volky nevolky ovlivněni svým židovským zázemím. Myslím při tom na prózu Ivana Klímy nebo i na předválečnou Weilovu prózu (*Moskva-hranice*). U jiných nežidovských autorů, kteří se do značné míry ztotožňovali se židovským osudem nebo tématem, jako u Ladislava Fukse, by se snad zase dalo dokázat, že jim chybějí některé jiné specifičnosti tohoto stylu.

Nakonec bych ještě chtěl podotknout, že při mapování české literatury tohoto století by se měla vyčleňovat rubrika "židovská literatura" – kvůli významu, hodnotám a specifičnosti této poměrně malé literární složky v mozaice české literatury.